

Kastelen in de Gelderse Vallei

Willem van Maren

In de middeleeuwen stonden er in de Gelderse Vallei minstens vijftig kastelen of versterkte huizen. Zes eeuwen later is hiervan bijna niets overgebleven. Wat is het doel van al die bouwwerken geweest? Het traditionele beeld van een kasteel als de verdedigbare woning van een edelman is te simpel om de betekenis van deze kastelen te beschrijven. Een goede bouwkundige geschiedenis kan niet gegeven worden omdat bijna alles is verdwenen, ook al zijn er van sommige kastelen wel 17^e of 18^e eeuwse afbeeldingen bewaard gebleven. In de voordracht is speciaal ingegaan op de functie van de kastelen en die blijkt heel gevarieerd geweest te zijn.

De Gelderse Vallei was een bijzonder gebied omdat het in de middeleeuwen in twee onafhankelijke landjes lag. De westelijke helft behoorde tot het Sticht (bisdom Utrecht) en de oostelijke helft was deel van de Veluwe en behoorde tot het graafschap, later hertogdom, Gelre. Er zijn tussen de twee landjes talrijke twisten geweest waarbij het gebied van de Vallei slachtoffer was van de rondtrekkende legertjes. Ook bij de verschillende Utrechtse burgeroorlogen beperkte de gevechten zich niet altijd tot het Sticht waardoor ook de Gelderse bevolking van Vallei het slachtoffer kon worden van de Stichtse onlusten. Het hoeft dus niet te verbazen dat een flink aantal kasteeltjes heel dicht bij die grens heeft gelegen.

Wat ook opvalt is dat er geen kastelen op de Utrechtse Heuvelrug of op de Veluwe hebben gestaan. Wel stonden veel van die versterkte huizen onderaan op de grens van hoog en laag.

De oudste kastelen zijn de landsheerlijke burchten geweest. Dit waren grote bouwwerken die ook als residentie voor de landsheer (bisschop van Utrecht, graaf van Gelre) dienden. In de Vallei lagen er drie. Ter Horst bij Rhenen gebouwd circa 1150, Stoutenburg (1259) en pas laat Wageningen (1500). Er zijn ook andere grote kastelen geweest maar de meeste bouwwerken bestonden uit een vierkante toren van twee of drie verdiepingen.

Het Sticht was onderverdeeld in tal van kleine rechtsgebieden, waaronder enkele heerlijkheden. In vrijwel elk van die rechtsgebieden lijkt een versterkt huis te hebben gestaan. Tenslotte zijn er stenen bouwwerken geweest die niet veel meer waren dan een versterkte boerderij. We kunnen nu niet meer altijd een duidelijk onderscheid maken tussen al die kastelen en kasteeltjes en hun functies, maar ze hadden wel twee gemeenschappelijke kenmerken: ze waren omgracht en ze hadden de status van leengoed.

Aanvankelijk waren de kastelen goed verdedigbaar maar na de komst van vuurwapens veranderde dit snel. In 1353 werd het grote kasteel van Woudenberg belegerd, maar er werden nog nauwelijks vuurwapens gebruikt. Het beleg had 17 weken geduurd voordat de bezetting de strijd moest opgeven. Driekwart eeuw later, tijdens de burgeroorlog die bekend staat als het Utrecht Schisma hadden de versterkte huizen al geen belangrijke rol meer. Ook bij Stichtse Burgeroorlog van 1481-1483 hadden kastelen nauwelijks of geen militaire betekenis. Het kasteeltje Geerestein bij Woudenberg werd niet door gevecht of belegering maar door verraad ingenomen. Een bijzonder voorval tijdens de Stichtse Burgeroorlog was de sprong van Jan

van Schaffelaar van de Barneveldse kerktoeren in 1482. Toen Jan met zijn kleine legertje werd achtervolgd nam hij zijn toevlucht niet in een van de kastelen vlakbij Barneveld (Hakfoort, Brielaar) maar hij koos de kerktoeren. Die toren was toen het grootste bouwwerk in de Gelderse Vallei. De toren was veel beter te verdedigen dan al die kastelen. In 1427 tijdens het Utrechts Schisma was de toren ook al eens gebruikt als vluchtoord.

Toen in 1527 een Gelders legertje het zeer grote kasteel Ter Horst naderde nam de slotvoogd meteen de benen, waarna de overige bezetting zich zonder slag of stoot overgaf. Het grote kasteel wat niet meer te verdedigen.

In de provincie Utrecht zijn nog vrij veel kastelen bewaard gebleven, met name in het Kromme Rijngebied en de streek bij Jutphaas. In het Gelderse deel van de Vallei is bijna alles gesloopt en de bouwwerken zijn toen gebruikt als steengroeve. Het verschil tussen de twee provincies is gemakkelijk te verklaren. In het Sticht was het bezit van een ridderhofstad (een officieel erkend kasteel) één van de vereisten om in de Ridderschap zitting te mogen nemen en hetgeen weer kans gaf op lucratieve baantjes. Dat was lange tijd voldoende reden om het kasteel in stand te houden. Het was het zichtbare statussymbool van de zetel in de ridderschap geworden.

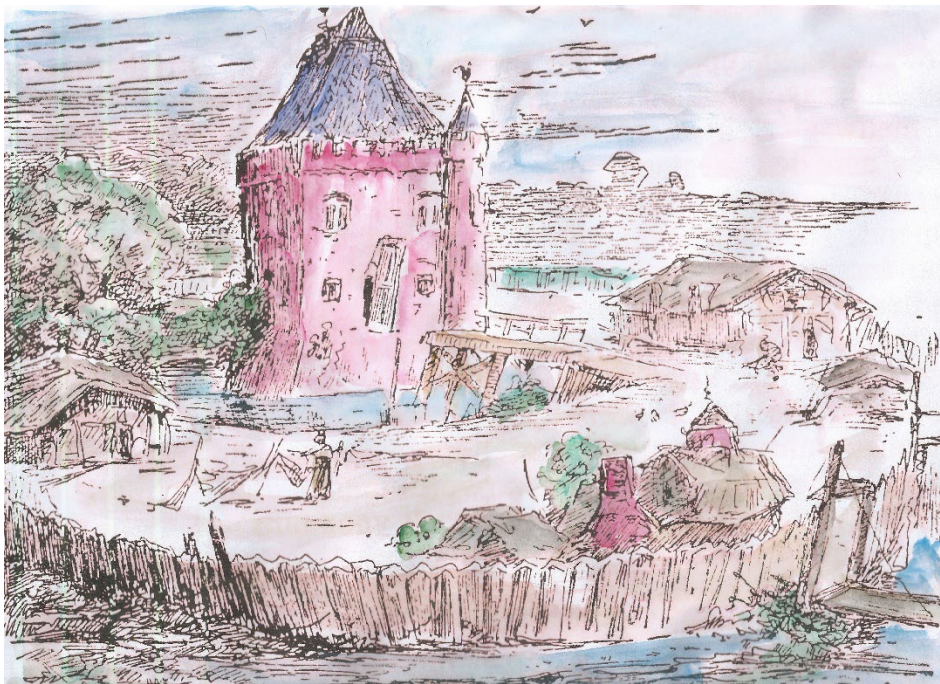
Samenvatting van de voordracht voor de Vereniging Veluwe Geslachten op 29 november 2025 in Lunteren. Het onderzoek naar de kastelen in de Gelderse Vallei was een onderdeel van het project “Waard om te weten” naar de witte vlekken in de Utrechtse geschiedschrijving. Het resultaat van dit onderzoek is gepubliceerd in het Jaarboek Oud-Utrecht 2015 onder de titel “Eertijds een sterk slot. Versterkte huizen in de Gelderse Vallei in de middeleeuwen”. De bijdrage geeft een overzicht van de archiefbronnen en de literatuur.

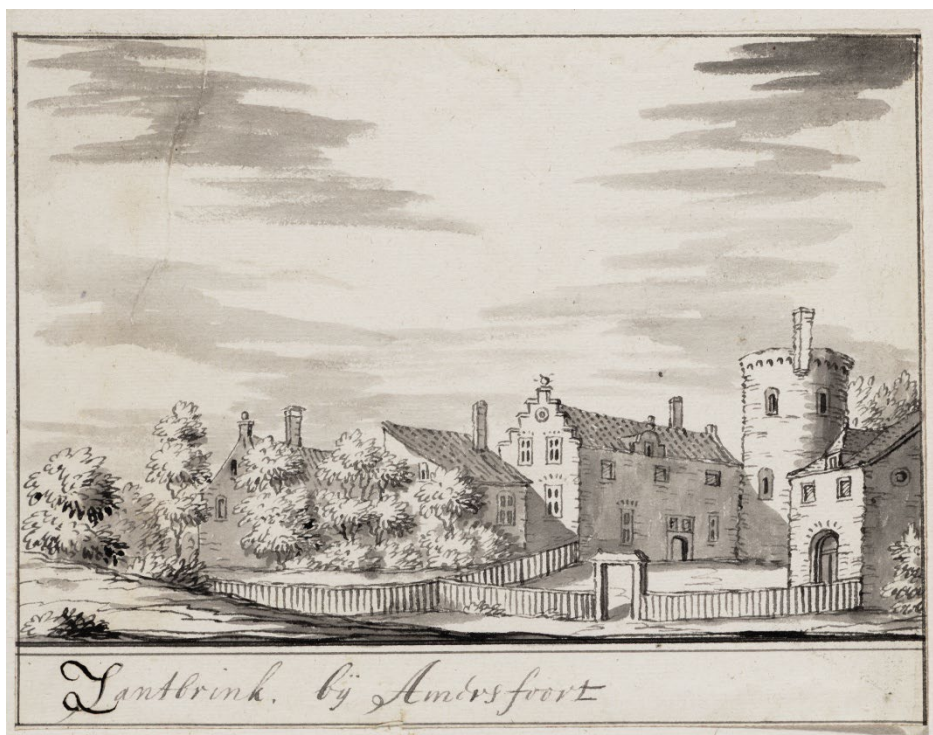
Stoutenburg, gemeente Leusden

Wageningen

Omgrachte woontoren

Zandbrink, gemeente Leusden

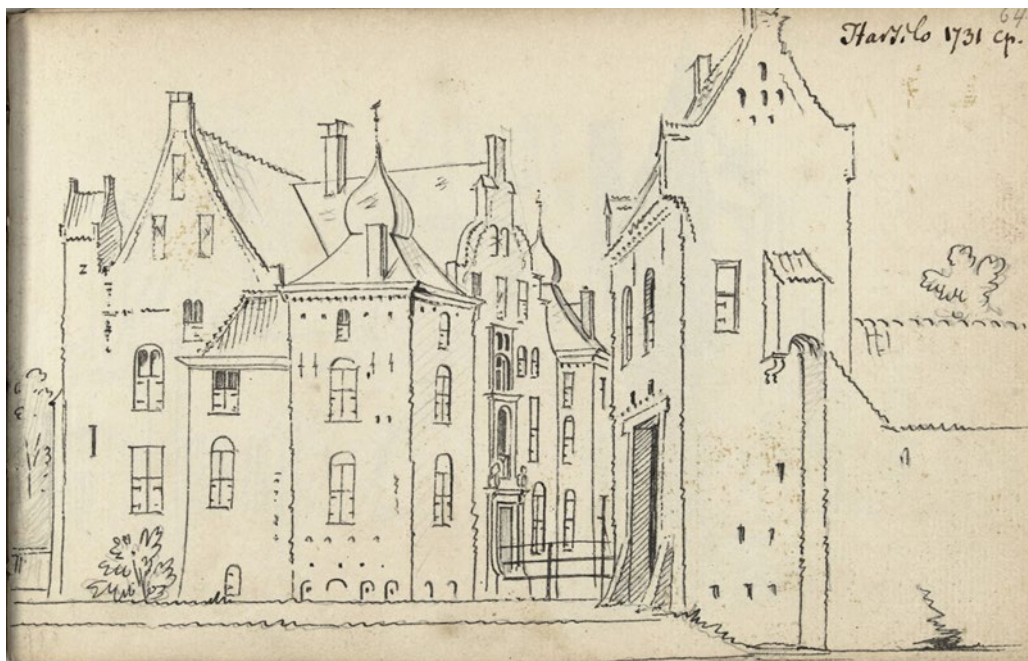
Glindhorst, gemeente Barneveld

Ter Horst, gemeente Rhenen

Stuivenes, gemeente Rhenen

Harselo, Bennekom, gemeente Ede
